

depus. În HaC fenomenul depunerii în general și a vaselor de metal în special se sfârșește. Și în repertoriul de forme se produce o cezură, puținele vase rămase fiind importuri.

„Concluziile“ sunt prezentate și în traducere, în limbile maghiară și poloneză; poate că o variantă în limba engleză ar fi fost mai folositoare pentru unii cititori. Foarte utile sunt indexul localităților, realizat în manieră PBF, planșele cronologice (75 A-C), precum și planșele cu tipurile directe (formă și decor) ale vaselor de metal (A-C).

Însumând cele mai sus spuse, avem de-a face cu o prezentare de material foarte detaliată și întemeiată, care pune un mare accent pe critica izvoarelor. Mai ales observațiile cu privire la componența unor depozite și redarea integrală ale unor pasaje din publicațiile originale, greu accesibile, recomandă studiul de față nu numai specialiștilor în vase de metal, ci și tuturor celor care se ocupă cu epoca bronzului în Bazinul Carpatic.

Din păcate, imaginea generală a acestei importante contribuții științifice este umbră de greșelile de ortografie și tipar, care apar într-o cantitate destul de mare. În câteva cazuri lipsesc chiar trimiterile la planșe (compară Borșa, p. 115, Nr. 57, fără trimitere la pl. 14/57, Șpálnaca, p. 118, Nr. 78-79, fără trimitere la pl. 15/78-79). De asemenea, calitatea tipografică a hărților de răspândire nu este întru totul convingătoare.

Adăugând studiul de față celor câtorva volume PBF despre vasele de bronz care se află încă sub tipar, este oferită pentru prima dată posibilitatea unei priviri generale asupra unei întregi categorii de obiecte din epoca bronzului târziu și a Hallstattului timpuriu. Rămâne de sperat că această bază de lucru va fi folosită pentru o mai bună înțelegere a fenomenului vaselor de bronz și a implicațiilor sale istorice și sociale.

Oliver Dietrich

S.V. MACHORTYCH, *Kul'turnye kontakty naselenija Severnogo Pričernomor'ja i Central'noj Evropy v kimmerijskiju epochu. Monografija (Contacte culturale între populația teritoriului nord-pontic și cea a Europei Centrale în epoca cimmerică: Monografie)*, Editura „Șljah”, Kiev, 2003, 71 p. + 67 fig.

Încă de la începutul secolului al XX-lea s-a încercat explicarea prezenței în Europa Centrală a unor materiale arheologice, ale căror analogii formale – atunci, ca și mai recent – au fost căutate în teritoriile de stepă așa-zise „nord-pontice”, cuprinse între gurile Dunării la vest și Volga și Caucazul de Nord la est, respectiv sud-est. Una dintre soluțiile cu o destul de îndelungată carieră ale acestei probleme a fost ideea migrării unei populații nord-pontice sau nord-caucaziene spre zona Dunării Mijlocii și a constituirii pe această bază a unui „cerc cultural traco-cimmeric” sau chiar a unui grup intruziv răsăritean. Această soluție în sine a constituit o altă problemă dezbătută de-a lungul timpului, punctele de vedere exprimate variind de la utilizarea ideii invaziei unor populații războinice pentru explicarea unor fenomene central-europene, până la respingerea categorică a aceleiași idei ca premisă de interpretare. Un

punct de vedere privind respectiva problemă o constituie și lucrarea recenzată.

Apărută sub egida Institutului de Arheologie al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei, cartea lui Sergej V. Machortych abordează, așa cum se precizează și în nota editurii de la p. 2, „relațiile culturale ale cimmericilor cu populația Europei Centrale în secolele IX – VII î.e.n.” și se adresează „cercetătorilor, cadrelor didactice, doctoranzilor, specialiștilor în domeniile arheologiei, istoriei și culturii”.

Lucrarea începe cu o *Introducere* (p. 4-5), urmată de contribuția propriu-zisă, structurată în următoarele capitole: 1. *Studiu istoriografic* (p. 6-19), 2. *Abordări teoretice ale contactelor culturale în antropologia americană* (p. 20-24), 3. *Perioada timpurie a epocii fierului în teritoriul nord-pontic și Europa Centrală* (p. 25-32, cu două subcapitole: 3.1. *Cimmericii după sursele scrise și arheologice* și 3.2. *Situația*

culturală în Europa Centrală la hotarul dintre epoca bronzului și epoca fierului), 4. Obiecte de import în context arheologic și cronologic (p. 33-53, structurat în două subcapitole: 4.1. Descoperiri de obiecte de tip central-european în teritoriul nord-pontic și 4.2. Descoperiri de obiecte de tip cimmerian în Europa Centrală) și 5. Influențe reciproce între teritoriul nord-pontic și Europa Centrală: caracterul și consecințele contactelor (p. 54-64, cu trei subcapitole: 5.1. Condițiile climatice din Ucraina la finele epocii bronzului – începutul perioadei timpurii a epocii fierului, 5.2. Schimbări în economia și structura socială a populației nord-pontice în perioada bronzului final – fierului timpuriu și 5.3. Modele de răspândire a tradițiilor cimmeriene în Europa Centrală). Capitolelor amintite le urmează *Literatura* (p. 65-71), *Lista prescurtărilor* (p. 71) și *Ilustrația* (cuprinzând 63 de figuri cu complexe, inventare și piese izolate luate în discuție, precum și 4 figuri conținând hărți generale).

În *Introducere* este definit mai întâi cadrul cronologic al lucrării, și anume „perioada cimmeriană”, delimitată de „două evenimente istorice”, respectiv de „trecerea la sfârșitul mil. II – începutul mil. I î.e.n. a unei însemnate părți a populației din zona de stepă dintre Volga și Dunăre la un mod de viață nomad” și de „venirea în acest teritoriu la finele sec. 8 sau la începutul sec. 7 î.e.n. dinspre zonele răsăritene ale Eurasiei a unei noi populații, cunoscută sub numele generic de 'sciți'” (p. 4). Desemnarea epocii discutate printr-o denumire de populație preluată din sursele antice este argumentată de către autor prin ideea că cimmerienii sunt „cei mai vechi locuitori ai stepelor est-europene, desemnați de tradiția literară”. Aceiași sunt desemnați ca „cei mai străluciți reprezentanți ai nomazilor timpurii”, autorul admitând totuși și posibilitatea că cimmerienii „aveau o componență neuniformă și includeau mai multe grupări nomade, posibil de proveniență diferită” (p. 4). Plecând de la această imagine – a unei lumi est-europene extrem de mobile a călăreților nomazi – este definit și scopul lucrării: explicarea prezenței în Europa Centrală a unor materiale considerate a fi „cimmeriene” și, invers, a prezenței în stepele est-europene a unor materiale cu analogii în Europa Centrală. Tot în

Introducere este explicată și argumentată alegerea principalei grupe de materiale discutate: „Aceste contacte [între Caucaz, stepele est-europene și Europa Centrală – completele D.S.], devenite active în primele secole ale mil. I î.e.n., sunt cel mai bine ilustrate prin **piesele de metal**. Acestea erau **comode pentru schimb și transport**, suficient de rezistente și compacte și de aceea s-au păstrat bine până în zilele noastre, ca mărturie vie a vechilor relații dintre popoare [subl. D.S.]” (p. 5). Aș remarca de la bun început, în legătură cu această din urmă considerație a autorului, că este vorba de fapt de formularea unei premise de interpretare, care pune în strictă legătură circulația pe arii largi a unor elemente de cultură materială, rupte din contextul lor, cu deplasarea unor grupe de oameni, acestora fiindu-le atribuite și identități etnice. În locul acestei premise, cred că era necesară aici, pe de o parte, o clară distincție între problema identificării arheologice a unor deplasări de populații și cea a exprimării etnicității. Pe de altă parte, posibilitatea existenței unor sentimente identitare colective (nu neapărat etnice, așa cum le înțelegem astăzi) la populații pre- sau protoistorice cu siguranță nu trebuie respinsă din capul locului. Problema este însă dacă, în ce măsură și în ce fel acestea se manifestă prin fenomenele arheologice avute în vedere de autorul cărții. O lămurire a acestor chestiuni consider că nu putea să lipsească, având în vedere subiectele abordate. Absența ei explică probabil contradicția dintre ideea „componenței neuniforme” a cimmerienilor, amintită mai devreme, și cea a manifestării lor ca „etnie” distinctă, ambele idei clar exprimate la pag. 4 și, respectiv, la pag. 29 din cartea recenzată. Pentru ultima, care de altfel apare constant în cartea lui S. Machortych, este foarte expresiv de pildă următorul pasaj: „După războiul cimmero-urarteic din anul 714 î.e.n., orice referințe la cimmerieni dispar din sursele scrise din vechiul Orient pentru o perioadă de aproximativ 35 de ani. Acest lucru se explică cel mai probabil prin schimbarea situației cultural-istorice în Europa Răsăriteană, și anume prin apariția aici a unei noi populații nomade, cunoscute nouă cu numele de sciți. [...] Totuși, cimmerienii în nici un caz nu au dispărut ca **etnie** dintr-odată [subl. mea]. O parte a

acestora a migrat către vest și în raioanele silvestrice ale Ucrainei, iar alta, pentru o perioadă destul de lungă, a continuat să se opună sciților pe teatrul acțiunilor militare micro-asiatice” (p. 29). Consider că era necesară precizarea cât mai clară în acest context a conceptului de „etnie” și în continuare a altor termeni cu referințe la etnic. Respectivul precizări însă lipsesc, lăsându-se impresia confundării unor planuri pe care le văd totuși distincte: 1. ce au înțeles Herodot și autorii surselor akkadiene prin „cimmerieni” sau „sciți”; 2. dacă și cum se auto-identificau în termeni colectivi oamenii pe seama cărora a fost pusă existența „descoperirilor cimmeriene / scitice”; 3. eventuala manifestare arheologică a unor identități asumate colectiv.

Primul capitol propriu-zis al lucrării (*Studiu istoriografic*) se prezintă cu câteva părți, nedefinite ca atare, dar care ies în evidență mai ales prin conținutul lor inegal.

De la pagina 6 până la pagina 13 este prezentat într-o formă concisă, dar, adevărat, destul de completă, un repertoriu al punctelor de vedere asupra „raporturilor locuitorilor stepei cu tracii” sau, mai exact, asupra problemei extrem de importante în viziunea lui S. Machortych a apartenenței / non-apartenenței „cimmerienilor” și „tracilor” la unul și același bloc etno-lingvistic. În finalul acestei prezentări istoriografice sunt formulate și două concluzii, care nu țin însă de istoriografia problemei, ci de interpretarea informației arheologice: una în sensul că „materialele arheologice de care dispune cercetarea sunt în deplin acord cu ultimele concluzii ale lingviștilor, care contestă apartenența tracică a cimmerienilor” (p. 12), iar cealaltă referitoare la „caracterul convențional al conceptului de antichități traco-cimmeriene” (p. 13). Dacă în ceea ce privește a doua concluzie consider că putem fi de acord cu autorul cărții, în cazul celei dintâi nu mi se pare deloc evident, mai ales dintr-o expunere istoriografică, în ce fel materialul arheologic în sine poate avea indiferent care expresie „etno-lingvistică”: „tracică” sau „cimmeriană”. Cu atât mai mult cu cât, chiar S. Machortych, la începutul lucrării sale, nu excludea, făcând trimitere la realitățile arheologice nord-pontice, o compoziție neomogenă a „cimmerienilor” din

aceea zonă. Cu siguranță însă rămâne de văzut cum ar putea fi descifrată din informația concretă arheologică și această eterogenitate. Oricum, apelarea la autoritatea cercetărilor filologice mi se pare un slab argument, deoarece singurul material de natură lingvistică de care dispunem îl constituie câteva nume de căpetenii cimmeriene, consemnate în textele cuneiforme și grecești. Aș aminti doar două întrebări, formulate de mai multă vreme și ocolite de S. Machortych: 1. Fie și dacă am accepta originea iraniană a respectivelor nume, este oare neapărat nevoie ca apartenența lingvistică a **numelor proprii** ale conducătorilor să coincidă cu cea a restului populației? 2. Ce dovezi, în afară de specularea savantă a informațiilor extrem de sumare ale lui Herodot – și poate mitologice sau pur artificiale, livrești, după păreri totuși argumentate de către specialiști în domeniu – avem pentru a susține aceeași identitate etnică sau măcar originea teritorială comună a „cimmerienilor nord-pontici” și a celor activi militar în Asia Anterioară? Consider că filologii pot propune orice apartenență lingvistică pe baza informației disponibile, fie ea „iraniană” sau indiferent de ce fel. Limba vorbită este doar un eventual criteriu de clasificare, extern mai ales, și din acest motiv cu atât mai discutabil în contextul strict arheologic. Pe cel din urmă îl înțeleg ca fiind unul al analizei raportului dintre oameni și elementele de cultură materială, pe care oamenii nu doar le creează, ci inclusiv își creează prin intermediul lor un univers inteligibil, ordonat și cumva manipulabil. Ceea ce cred că este valabil nu doar pentru oamenii din trecut studiați, uniformizați mecanic la statutul de „culturi arheologice” / „etnii”, ci și pentru cei care produc astăzi respectivele uniformizări. Din această perspectivă, nu ar fi fost de prisos o analiză a modului în care imaginile extrem de parțiale, dar nu mai puțin generalizatoare, produse pe baza surselor literare, ultimele validate prin înțelegerea modernă a lumii, au determinat ordonarea, interpretarea și atribuirea descoperirilor arheologice. Mi-e teamă că prea ușor devenim părtași și autori la această producție, prin manipularea unor obiecte arheologice și a oamenilor din trecut (ceea ce este până la un punct inevitabil), și prea greu suntem dispuși să

reflectăm asupra ei (ceea ce ar fi cu atât mai necesar). O astfel de abordare consider că poate oferi cadrul unei discuții critice, în adevăratul sens al cuvântului, a istoriografiei problemei abordate și să ofere implicit un plus de obiectivitate demersului.

Partea a doua a capitolului istoriografic debutează printr-o seacă însușire bibliografică – autor și an – a câtorva contribuții selectate din arheologia central-europeană (7 rânduri din alineatul al doilea al coloanei a doua de la pag. 13), urmată – în restul de 7 pagini – de o extrem de detaliată expunere a concepției dezvoltate de Jan Chochorowski în lucrarea *Ekspansija kimmeryjska na terenu Europy srodkowej* (Kraków 1993). Acesteia i se acordă o importanță crucială, justificată de autorul lucrării astfel: „în primul rând, în această lucrare au fost adunate și analizate pentru prima dată [sic!] materiale cimmeriene provenind practic din toate regiunile Europei Centrale, iar în al doilea rând, această lucrare are o **deosebită importanță pentru punerea în lumină a multor probleme pe care le vom aborda în capitolele următoare** [subl. D.S.]” (p. 13). Lucrarea în care au fost adunate și analizate pentru prima dată „antichitățile cimmeriene” din toată Europa Centrală (și nu numai) este totuși cea datorată lui S. Gallus și T. Horváth, *Une peuple cavalier préscitique en Hongrie. Trouvailles archéologiques du premier âge du fer et leurs relations avec l'Eurasie*, *Dissertationes Pannonicae II.9* (Budapest 1939). Este adevărat că informația aflată la îndemâna autorilor menționați în 1939, prin volumul și calitatea sa, era net inferioară celei devenite disponibilă în 1993, dar acest fapt cred că trebuia judecat ca atare la istoricul cercetării. La fel, încrederea specială acordată de către S. Machortych concepției lui Jan Chochorowski, oricât de credibilă ar considera-o autorul, nu justifică totala ignorare a altor concepții – unele compatibile cu cea a lui Jan Chochorowski, iar altele diametral opuse – mai ales într-un *Studiu istoriografic*. Acceptarea celor mai multe dintre concluziile lui J. Chochorowski – obiecțiile lui S. Machortych reducându-se în principal la datarea apariției în Europa Centrală a materialelor de factură Černogorovka și Novočerkassk – nu poate înlocui o analiză

critică a conceptului de „orizont traco-cimmerian”, așa cum a fost el definit și apoi integrat în concepția „orizonturilor de depozite” central-europene. Această analiză i-ar fi permis cu siguranță autorului să aibă, în capitolele care urmează, o atitudine mai prudentă față de existența destul de problematică a unui „orizont” HaB3, distinct cronologic de un „orizont” HaB2. În funcție de aceste „etape”, S. Machortych a ordonat și apariția în Europa Centrală a „antichităților cimmeriene”, de fapt istoria intruziunii unui grup de „cimriereni” și a manifestării acestuia la nivelul „influențelor culturale”. De asemenea, în cartea recenzată nu este nici măcar amintită concepția, deja de mai multă vreme opusă celei tradiționale, privind caracterul mai degrabă ritual sau simbolic al „depozitelor” de bronzuri¹. Luarea în considerație a acestei posibilități ar fi făcut posibilă examinarea într-o altă lumină a fenomenelor culturale central-europene de care se leagă așa-zisele „antichități cimmeriene”: practicile funerare în general și obiceiurile de depunere (așa-zisele „depozite”), ca moduri de manifestare strâns legate între ele măcar în acest caz. Toate acestea lasă impresia că au, probabil, puțină importanță pentru S. Machortych (și mi-e greu să cred că nu avea cunoștință de discuțiile din jurul acestor chestiuni), atâta timp cât poate susține – sprijinindu-se pe autoritatea concluziilor lui J. Chochorowski – că: „Zona celei mai intense activități a stepicilor a fost Câmpia Maghiară. Acest teritoriu oferea ca nici un altul condiții pentru introducerea unei economii nomade și constituia un original centru al prezenței cimmeriene în Europa Centrală” (p. 19). Cu riscul de a mă repeta, susțin încă o dată că astfel de afirmații își au eventual locul, după ce au fost argumentate, în încheierea unei monografii și mai puțin într-un capitol istoriografic. Nu am intenția de a-i indica autorului o agendă pe care ar fi trebuit să o urmeze în lucrarea sa. Mă așteptam totuși, în

¹ Foarte explicit, S. Machortych explică „abandonarea” așezărilor și „ascunderea” depozitelor de bronzuri central-europene prin pericolul reprezentat de către „cimriereni” (nota 4 de la p. 59).

finalul expunerii sale istoriografice, mai mult la o formulare măcar provizorie a termenilor problemei abordate și mai puțin la precizarea unei premise de interpretare.

Capitolul al doilea al lucrării (*Abordări teoretice ale contactelor culturale în antropologia americană*) reprezintă un element categoric de noutate în contextul abordărilor din arheologia sovietică și post-sovietică a „problemei cimmeriene”, și anume prin apelarea la unele rezultate ale cercetărilor din antropologia culturală. O asemenea schimbare de optică este în principiu binevenită, mai ales prin posibilitatea de a găsi și o altă cale de abordare, diferită de cea tradițională în studiile cimmericite, bazată în principal pe formularea unor premise de cercetare deduse din sursele literare. Autorul cărții a apelat la teoria aculturației, dezvoltată mai demult în antropologia culturală americană. Indiscutabil, pe parcursul perioadei finale a epocii câmpurilor de urne are loc în unele zone din Europa Centrală o evidentă transformare culturală. În antropologia culturală în general și în arheologia ultimelor câtorva decenii există totuși abordări ale schimbărilor culturale și din alte perspective decât cea a aculturației, motivele opțiunii autorului anume pentru aceasta din urmă nefiind prea clare. În orice caz, apelarea la teoria respectivă pentru explicarea transformărilor culturale presupune în acest context prezența unui „actor” extrem de activ (nomazii cimmerici ajunși în Europa Centrală), existența reală a căruia este însă, în realitate, departe de a fi în afara oricărei îndoieli. Ideea manifestării acestuia – servită ca o certitudine – constituie de fapt o premisă și pentru aducerea în discuție a teoriei aculturației. Cu toate rezervele mele, acest capitol este unul extrem de important în structura cărții, remarcându-se, între altele, printr-o destul de bună prezentare sintetică a teoriei aculturației, la fel și prin intenția de precizare a cadrului teoretic al demersului. De asemenea, consecințele lui s-au răsfrânt într-un mod determinant asupra capitolului final. De fapt, ultimul este cel dedicat interpretării informației arheologice din perspectiva teoretică pentru care autorul lucrării a optat.

În următorul capitol (Cap. 3. *Perioada timpurie a epocii fierului în teritoriul nord-pontic și Europa Centrală*), cititorului îi este oferită mai întâi o

„*image privind istoria și cultura cimmericilor*” (subcapitolul 3.1.), iar apoi o descriere a situației culturale din Europa Centrală la finele epocii bronzului și începutul epocii fierului (subcapitolul 3.2.). Principalul argument pentru o „*istorie și cultură a cimmericilor*” la nord de Marea Neagră îl constituie menționarea numelui *κίμμεριοι* în textele lui Homer, Herodot și Strabo, acestea fiind puse în legătură cu informații din textele akkadiene. Printre cele dintâi, versiunea originii sciților pe care Herodot (IV.11-12) o consideră cea mai credibilă deține locul central, valorizarea ei științifică fiind argumentată în felul următor: „*În astfel de povestiri se conțin probabil ecourile adevărului istoric despre stăpânitorii cimmerici, despre cei care se puneau în fruntea detașamentelor cimmerici, efectuând campanii îndepărtate în țările vechiului Orient. Numele lor (Teușpa, Lygdamis, Sandakšatru) sunt amintite atât în sursele literare antice, cât și în textele cuneiforme assiro-babiloniene*” (p. 26). Între altele, este de remarcat în pasajul citat o preluare aproape cuvânt cu cuvânt a unei idei formulate cu decenii în urmă de către A.I. Terenožkin, din păcate omițându-se trimiterea la sursă². Întreaga prezentare care urmează, și în care se împletesc considerații de ordin istoric cu unele arheologice, este de fapt o proiectare în trecut a credinței ferme în existența reală a cimmericilor în Europa Răsăriteană și a unei culturi arheologice pe care aceștia au lăsat-o în urma lor. Se conturează astfel un tablou, care se dorește cât mai obiectiv tocmai prin îmbinarea celor două categorii de surse, dintre care importanța determinantă pare să revină totuși surselor literare. Concluzia autorului este: „*Mărturiile analizate ale surselor scrise și arheologice ne permit formularea concluziei*

² Cf. Terenožkin, *Kimmerijcy* (Kiev 1976), p. 91: „...în astfel de mituri se conțin ecourile adevărului istoric despre stăpânitorii cimmerici, despre cei care se puneau în fruntea detașamentelor cimmerici, efectuând campanii îndepărtate în țările Mediteranei Orientale, numele cărora sunt menționate atât în sursele literare antice, cât și în textele cuneiforme assiriene”. Am subliniat în cele două pasaje citate diferențele de exprimare ale celor doi autori.

privind existența reală a cimrierenilor, ca cel mai vechi popor din Europa Răsăriteană, care a lăsat o urmă vizibilă în evenimentele istoriei mondiale din mileniul I î.e.n.” (p. 30). Mă nedumerește în această situație absența totală a luării în considerație a unor studii deja existente la vremea publicării cărții recenzate, privitoare la problema credibilității relative a menționării „cimrierenilor” în sursele grecești și, respectiv, akkadiene³. După cum surprinde și ignorarea altor definiții culturale decât cea formulată de A.I. Terenožkin, pentru descoperirile din epoca timpurie a fierului din zona nord-pontică⁴. Eventualul dezacord cu aceste concepții, altfel perfect legitim, nu cred că se poate exprima prin ignorarea lor.

Următorul subcapitol se remarcă doar printr-o sumară enumerare a grupelor arheologice central-europene de la hotarul epocilor bronzului și a fierului, din această cauză nefiind prea evidentă utilitatea și relația lui cu restul cărții. O posibilă relație este doar eventual sugerată, prin accentuarea de pildă a „caracterului staționar ca trăsătură caracteristică a structurilor social-economice și de locuire ale culturii câmpurilor de urne” (p. 30), văzut probabil în contrast cu caracterul mobil, nomad al lumii „cimriere”. Aici apare o problemă legată de argumentația lui S. Machortych, în sensul că ideea unei tranziții locale spre o lume și ea destul de mobilă a fost formulată de către C. Metzner-Nebelsick exact pentru aceleași teritorii din Europa Centrală de la finele epocii câmpurilor de urne⁵. De altfel,

³ A. Ju. Alekseev, N. K. Kačalova, S. R. Tohtas’ev, *Kimmerijcy: étnokul’turnaja prinadležnost’* (Sankt-Petersburg 1993); A.I. Ivančik, *Kimmerijcy i skify. Kul’turno-istoričeskie i hronologičeskie problemy arheologii vostočnoevropejskih stepej i Kavkaza pred- i ranneskijskogo vremeni*, în A. Ivantchik und H. Parzinger, „Steppenvölker Eurasiens. Stepnye narody Evrazii” II (Moskva 2001).

⁴ O.R. Dubovskaja, *Ob étnokul’turnoj atribucii "Novočerkasskih" pogrebenij Severnogo Pričernomor’ja*, *Arheologičeskij Al’manah* (Doneck), 6, 1997, 181-218.

⁵ C. Metzner-Nebelsick, *Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa*, *Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie* 1, 1994, p. 383-447; eadem, *Abschied von den "Thrako-*

lucrările respective sunt utilizate de către S. Machortych, dar pentru a face doar trimiteri la piese „cimriere” din Europa Centrală sau la grupul Mezöczát (pe care îl consideră indiscutabil intruziv) și deloc pentru analiza contextului cultural și social local în care au apărut inovațiile „cimriere”. Această analiză constituie totuși nucleul lucrărilor semnate de C. Metzner-Nebelsick, și care i-a servit autoarei citate de către S. Machortych să pună de fapt la îndoială o prezență „cimrieriană” în Europa Centrală.

Capitolul central al cărții (Cap. 4. *Obiecte de import în context arheologic și cronologic*) este organizat în două subcapitole, fiind prezentate mai întâi elementele central-europene din stepele Răsăritului Europei (subcapitolul 4.1.) și, apoi, cele „cimriere” din Europa Centrală (subcapitolul 4.2.). Deși a atras atenția asupra lipsei unor studii speciale dedicate influenței central-europene asupra „cimrierenilor” (la p. 5, 13 și 19), autorul expediază respectiva problematică în mai puțin de 8 pagini, câte cuprinde subcapitolul 4.1. Ca metodologie de lucru adoptată pentru același subcapitol remarcă opțiunea pentru o formulă pe care o cred mai puțin fericită: în text se prezintă rând pe rând, într-o ordine a cărei logică este obscură, mai mult sau mai puțin complet, complexe luate în considerație și, intercalate, discuții mai ales de ordin cronologic și asupra analogiilor formale ale pieselor considerate importuri central-europene. Fără îndoială că o clasificare și o analiză a răspândirii teritoriale și a cronologiei respectivelor piese era cât se poate de necesară, dar nu spune în sine nimic despre raporturile culturale dintre populațiile Europei Centrale și ale Europei Răsăritene. Despre acestea din urmă putem afla din cartea lui S. Machortych doar că ele au existat „pe parcursul practic al întregii epoci pre-scitice”, manifestându-se pe două paliere cronologice: al sec. 9-8 î.Hr. (cu o influență predominantă dinspre bazinele superior și mijlociu al Dunării) și al sec. 8-7 î.Hr. (cu „Kimmeriern”? - *Neue Aspekte der Interaktion zwischen karpatenländischen Kulturgruppen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit mit der osteuropäischen Steppenkoine*, în B. Hänsel und J. Machnik (Hrsg.), „Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe”, *Südosteuropa – Schriften* 20, PAS 12, München-Rahden/Westf., 1998, p. 361-422.

influențe manifestate dinspre bazinul inferior al Dunării). De asemenea, existența în aceleași complexe a unor materiale cu analogii atât în Europa Centrală, cât și în zona caucaziană ar fi doar o mărturie a „rolului de intermediar al cimrierienilor în legăturile lumii Carpato-Dunărene nu numai cu populația nord-pontică, ci și cu cea sub-caucaziană” (p. 40).

În subcapitolul dedicat pieselor „cimriere” din Europa Centrală este adoptată o metodologie de lucru întrucâtva diferită, acesta fiind structurat în funcție de tipurile funcționale și formale ale pieselor discutate: pumnale și spade, muștiuce de zăbală, psalii, piese de harnașament de tracțiune, diverse aplici de harnașament, piese „de paradă și cultice”, podoabe. Și în cazul acestora discuțiile făcute de S. Machortych se limitează la precizarea analogiilor din stepele est-europene și la datarea pieselor. Concluzia acestei expuneri este următoarea: „Astfel, studierea pieselor de tip cimrierian din Europa Centrală a arătat că cea mai mare parte a lor este legată de harnașament și arme, adică reflectă setul caracteristic călărețului războinic. O altă parte se leagă de sfera prestigiului și reprezintă simboluri de putere. Cauzele apariției și a răspândirii lor largi în regiunile carpato-dunărene cel mai probabil nu au fost unele și aceleași” (p. 53). Intenția exprimată în pasajul citat de a deplasa accentul spre „sfera socialului” o consider binevenită. Totuși, motivele pentru care anumite piese sunt practic rupte din contextul lor și desemnate ca fiind „cimriere” nu-mi sunt prea clare, în afară de faptul că se sugerează – prin invitația implicită de a li se urmări analogiile – originea lor în Răsăritul Europei; iar acest teritoriu, așa cum se „știe” (credință ferm exprimată în capitolele anterioare ale cărții), era populat de „cimrierieni”. De aici, tranziția spre ideea că și unele obiecte pot avea o identitate cimrieriană se poate face foarte ușor, dar aceasta nu constituie un argument. Nu sunt deloc convins că elemente de cultură materială, indiferent din ce teritoriu, pot avea în sine vreo identitate etnică (sau orice alt tip de identitate de grup). Ele nu au, firește, nici capacitatea organismelor biologice de a se auto-reproduce, nici propria lor conștiință. Această conștiință este de fapt caracteristică oamenilor care le-au inventat, re-

creat în decursul timpului și manipulat, eventual și în scopul de a construi și pune în evidență anumite identități, dar rămâne de văzut de ce tip. Am impresia că este mai evidentă în cartea lui S. Machortych utilizarea de fapt de către acesta a respectivelor elemente pentru a construi o „etnie cimrieriană”. Atunci de ce ar trebui să credem că oamenii astfel catalogați ar fi neapărat de acord – dacă ar putea să-și spună părerea – cu identitatea ce li se atribuie? Întrebarea mea nu este retorică, ea ține de obiectivitatea și, într-un anumit sens, de etica demersului arheologic.

Acest capitol este cel de analiză a informației arheologice. Autorul a înțeles prin aceasta strict tipologia formală a pieselor, precizarea analogiilor și a datării. Trebuie remarcată ca un merit al cărții relativa rigoare a acestei ordonări, dar nu poate fi trecută cu vederea absența analizei contextelor arheologice propriuzise și, plecând de aici, a contextului cultural și social mai larg în care se manifestă în Europa Centrală anumite elemente de cultură materială, multe dintre care pot fi într-adevăr de origine est-europeană. Din această cauză este puțin convingătoare legătura, care se putea face mai bine prin intermediul acestui capitol, între partea în care se precizează perspectiva teoretică a lucrării (Cap. 2) și ultimul capitol al cărții, în care se interpretează (nu însă și analizează) prezența pieselor „cimriere” în Europa Centrală.

Capitolul de încheiere al cărții recenzate (Cap. 5. *Influențe reciproce între teritoriul nord-pontic și Europa Centrală: caracterul și consecințele contactelor*) își propune ca intenție „o analiză a caracterului, dinamicii și consecințelor contactelor cimrierienilor cu lumea Carpato-Dunăreană în epoca prescitică”. Premiza de la care se pleacă în acest capitol este cea a „apariției pe arena istorică a nomazilor timpurii, unii dintre cei mai străluciți reprezentanți ai acestora fiind cimrierienii” (p. 54). Fenomenul este explicat printr-o schimbare dramatică a condițiilor de climă, care ar fi determinat trecerea comunităților Belozerka și Srubnaja târzii de la o „*conomie complexă agrară și pastorală*” la un tip de subzistență bazat pe un „*păstorit seminomad și nomad*”. S. Machortych remarcă și complexitatea unor astfel de fenomene, petrecute „*la hotarul dintre*

epocile istorico-arheologice”: „Aceste perioade, relativ scurte, dar efervescente, se remarcă printr-o căutare asiduă și direcționată a unor noi căi de adaptare socio-economică, prin decăderea unor culturi și înflorirea tumultuoasă a altora, prin activizarea proceselor migraționiste, prin nașterea unor noi etnii și așa mai departe” (p. 55). Aceste transformări autorul le vede prefigurate încă din cultura Belozerka, explicând, de pildă, biritualismul manifestat în practicile funerare prin „caracterul tranzitoriu al economiei”, ceea ce și-ar fi „pus amprenta pe reprezentările ideologice” (p. 56). Această idee, altfel lipsită de o argumentare propriu-zisă, mi se pare direct determinată de o înțelegere dogmatică a marxismului (nu există însă nici o trimitere la vreo lucrare a lui Marx), care pune într-o legătură mecanică baza economică și manifestarea ca epifenomen a sferei ideologice. Tabloul este dezvoltat prin ceea ce se poate considera, în realitate, ideea centrală a cărții: criza prin care trecea o economie pastorală încă instabilă, din cauza accentuării aridității climei, ar fi „determinat o importantă parte a populației să părăsească raioanele de stepă nord-pontice, în căutarea unor locuri cu condiții naturale mai prielnice, potrivite tipului ei de economie” (p. 56). Răspândirea „cimmerienilor” este văzută în câteva direcții și anume spre zonele care ar fi suferit cel mai puțin de pe urma aridizării: silvostepa Niprului, Crimeea, Caucazul de Nord și „raioanele vestice ale Europei sud-estice, inclusiv Marea Câmpie Maghiară”. După S. Machortych „respectivale migrații își găsesc confirmarea prin datele arheologice, obținute în aceste teritorii” (p. 56).

În această ordine de idei, S. Machortych distinge o „clară demarcare între două centre ale influențelor cimmeriene în Europa Centrală”: 1. Marea Câmpie Maghiară și 2. teritoriile de la Vest de Dunăre până în Alpii Răsăriteni. În aceste două zone s-ar fi manifestat concomitent patru „modele de contacte culturale ale nomazilor timpurii cu locuitorii Europei Centrale” sau „de răspândire a tradițiilor cimmeriene” (p. 58).

Primul model, „migraționist”, are în vedere „pătrunderea complexului cultural nomad în Europa Centrală printr-o infiltrare directă a populației est-europene” (p. 58). Această pătrundere s-ar fi manifestat arheologic prin apariția în

Câmpia Maghiară a grupului Mezöcsát, caracterizat, în opinia autorului, de o „tradiție nomadă” est-europeană, manifestată în „ritualul funerar, cultura materială și economie” (p. 58). Dificultatea firească – din perspectiva adoptată de S. Machortych – de a se găsi o explicație prezenței în mormintele grupului Mezöcsát a unei ceramici de tradiție locală este rezolvată prin soluția extrem de facilă că olăritul fiind o „ocupație feminină, se poate admite că populația locală din arealul de răspândire a grupului Mezöcsát era reprezentată în principal de femei. Devenind grupul dominant politic, cimmerienii au impus populației rămase propriile lor tradiții culturale și economice” (p. 60). În primul rând, lipsește o anchetă etnografică printre membrii așa-zisului „grup Mezöcsát” care ar documenta practicarea olăritului doar de către femei și, în al doilea rând, „tradițiile culturale” la care face trimitere aici autorul par a fi reduse strict la sfera practicării războiului călare.

Al doilea model propus de S. Machortych – „incursiuni militare episodice ale unor detașamente de nomazi” – este argumentat prin existența în teritoriile dintre bazinul mijlociu al Dunării și Alpi a unor „complexe funerare însoțite de bronzuri cimmeriene tipice”, a unor așezări cu urme de distrugere și cu „vârfuri de săgeți de tip cimmerian”, precum și a unor așezări întărite, toate explicate prin „expansiunea cimmeriană” (p. 60).

Al treilea model („schimburi comerciale și de obiecte de prestigiu între elitele diferitelor societăți”) este considerat de către autor mai „greu de identificat pe baza materialelor arheologice”. Posibilitatea manifestării lui este argumentată doar prin câteva exemple etnografice, care sugerează un anumit rol al activităților comerciale la populațiile de nomazi. În opinia lui S. Machortych, de la această situație nu făceau excepție nici „cimmerienii, care controlau în perioada pre-scitică raioanele de stepă din sudul Europei Răsăritene. Conducătorii nomazilor aveau posibilitatea de a exploata economic teritoriile dintre stepă și centrele dezvoltate de sedentarism agricol. Obiectele de prestigiu și comerțul cu cai constituiau probabil un element important al relațiilor de schimb din primele secole ale mil. I î.e.n. Aceasta a fost perioada în care reprezentarea similară a statutului social a fost ridicată la rang de canon” (p. 61). Ideea circulației chiar a cailor ca daruri sau bunuri de schimb, preluată

de fapt de la G. Kossack⁶, mi se pare interesantă și cred că merita să fie dezvoltată, dar printr-o analiză comparativă detaliată a contextelor specifice din Europa Centrală și, respectiv, Răsăriteană, în care s-au manifestat elemente doar formal identice de cultură materială. Această comparație cred că ar fi fost în măsură să nuanțeze mult fie ideea exprimată de S. Machortych a unui „canon” generalizat de reprezentare socială a elitelor, fie pe cea a existenței unei „caste de războinici” cu un comportament similar între Terek și Nipru (după G. Kossack)⁷, fie pe cea a unei fascinații produse asupra central-europenilor de către elitele estice (după C. Metzner-Nebelsick)⁸, toate trei fiind în fond viziuni cam prea generalizatoare.

Ultimul model formulat de S. Machortych are în vedere preluarea în mediul central-european, în urma contactelor directe îndelungate sau prin schimburi comerciale, a unor „tradiții cimmeriene” și constituirea pe această bază a unor noi forme, sincretice, ca dezvoltare locală. Categoria socială cea mai receptivă la această preluare este considerată elita, autorul vorbind chiar de „aparitia în urma influențelor răsăritene a unui nou strat social, reprezentat de călăreții războinici” (p. 62)⁹.

⁶ G. Kossack, *Horse and Wagon During the Early Iron Age in Central Europe. Technical Considerations, Nature of Evidence and Conceptual Content*, în G. Kossack, „Towards Translating the Past. Selected Studies in Archaeology. Ten Essays written from the year 1974 to 1997” (Rahden/Westf. 1998), p. 103.

⁷ Idem, *Neufunde aus dem Novočerkassker Formenkreis und ihre Bedeutung für die Geschichte steppenbezogener Reitervölker der späten Bronzezeit*, Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia 1, 1994, pp. 19-54.

⁸ C. Metzner-Nebelsick, *Early Iron Age Pastoral Nomadism in the Great Hungarian Plains: Migration or Assimilation? The Thraco-Cimmerian Problem Revisited*, în J. Davis-Kimball, Eileen M. Murphy, L. Koryakova, L.T. Yablonsky, „Kurgans, Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age”, BAR International Series 2000, p. 165.

⁹ Ideea este destul de asemănătoare cu cea a adoptării în rândul elitei central-europene a unei mode de reprezentare ca „estic” sau „cimmerian”,

În încheierea prezentării modelelor sale, S. Machortych accentuează importanța contactelor culturale, a influențelor reciproce și a contopirii culturilor diferitelor popoare „ca principali stimuli care pun în mișcare forțele ce determină progresul umanității” (p. 62) și constată existența contactelor permanente între populațiile centrului și estului Europei în întreaga „perioadă pre-scitică” (p. 63). De altfel, aici doar se repetă o concluzie din finalul capitolului 4 (despre „obiectele de import”). Oarecum surprinzător, dar, în aceeași parte de încheiere, autorul afirmă că „este necesară studierea contextului oricărui obiect sau element de noutate apărute în societate și încercarea de a înțelege rolul jucat de acesta și mesajul transmis de el [subl. D.S.]” (p. 63). Așa cum am remarcat mai sus, anume acest tip de demers lipsește din păcate din cartea recenzată. Altfel, categoric nu pot să contrazic această idee a lui S. Machortych, sugerată în final, dar neaplicată ca metodologie de lucru, a descifrării semnificației obiectelor în funcție de contextul lor. Aș adăuga la aceasta doar importanța formulării unor întrebări cât mai flexibile adresate contextelor studiate, capabile de a fi corectate, în locul unor premise și scheme de ordonare și interpretare sau, de fapt, a unor chestionare. Cele din urmă au doar calitatea de a sugera mai curând răspunsurile (de ex.: cum se explică prezența în Europa Centrală a unor piese cu analogii în estul Europei, având în vedere că Herodot îi situează în cea din urmă zonă pe „cimmerieni”?), decât capacitatea de a le căuta (de ex.: cum se explică răspândirea pe arii vaste din Eurasia a unor obiecte formal identice sau asemănătoare și care este relația oamenilor cu acestea de la caz la caz?).

Cu toată lipsa unei analize propriu-zise (și deficiențele remarcate mai sus), autorul cărții a reușit totuși să formuleze unele idei care merită toată atenția și să punteze unele probleme. Printre acestea se numără și cea a unor cauze de ordin climatic pentru explicarea realului contrast dintre perioada „culturii Belozerka” (caracterizată de așezări și necropole de durată) și perioada imediat următoare (în care nu se mai cunosc deloc așezări, iar mormintele apar grupate cel mult câte două-trei, în tumuli risipiți în toată

în urma unei fascinații răsăritene (Cf. Metzner-Nebelsick, *ibidem*).

stepa est-europeană). Explicarea prin evoluții de ordin climatic (poate de lungă durată) a acestei transformări în relația dintre oameni și spațiu, ultima interpretabilă în sensul adoptării unui mod de viață relativ mobil, de către comunități care sunt acum mai degrabă reduse numeric, constituie toate ipoteze destul de credibile. Aceasta deși nu dispunem de date paleobotanice și doar parțial dispunem de date arheozooloogice (determinări ale oaselor de animale din morminte, făcute însă de cele mai multe ori de către autorii săpăturilor). Totuși, ideea constituirii pe această bază a unei ideologii a „nomazilor est-europeni”, la care se face referință ca la ceva unitar în întreaga stepă est-europeană, și care s-ar reflecta în descoperirile arheologice prin prezența oaselor de ovicaprină (= practicarea păstoritului ca sursă principală de subzistență) sau a armelor și pieselor de harnașament (tradusă în sensul existenței unui grup dominant, de „călăreți războinici”) mi se pare mai puțin evidentă. Aici trebuie ținut seama de faptul că întreaga informație arheologică disponibilă provine din contexte funerare. Or, consider cel puțin naivă credința că ideologia obiceiurilor funerare ar reflecta cu fidelitate economia și practicile sociale în întregul lor¹⁰. În plus, nu este deloc demonstrat că elementele de cultură materială pe care autorul cărții pune principalul accent – armele și piesele de harnașament – ar fi fost „dozate” în mod identic în complexele funerare din întreaga stepă a Răsăritului Europei, fie măcar și pe palierul social bănuț ca fiind cel din vârful piramidei, cel mai „activ”, al „elitei cimmeriene / nomade”. Există posibilitatea ca analiza comparativă a contextelor să pună totuși la îndoială existența unui „canon cimmerian” de reprezentare a elitelor și transportarea lui, prin intermediul unor migrații sau invazii, în diverse direcții, inclusiv în Europa Centrală. Altfel zis, chiar spațiul est-european s-ar putea să apară mult prea „fragmentat” și diversificat ca manifestare funerară a ideologiei, pentru a se putea găsi aici explicații pentru manifestări de

aceeași natură din centrul Europei, altfel decât la nivelul generalităților și al banalităților (practicarea universal răspândită a inhumăției, prezența de „ofrande de carne” în morminte, analogii formale de piese și altele asemenea). Mergând în continuare pe același raționament, s-ar deschide posibilitatea de a aborda chestiunea identităților asumate colectiv altfel decât prin optica lui Herodot și prin catalogarea „etică”, în consecință, nici măcar a unor piese, ci a unor ordonări tipologice formale, deci a unor interpretări. Examinarea posibilității existenței unor ideologii funerare „fragmentate” ar deschide implicit problema contribuției acestora la prezumtive discursuri identitare diferite de la o zonă la alta și poate de la o perioadă la alta. Mă întreb atunci dacă problema „contactelor / relațiilor culturale” nu ar putea fi reformulată în termenii unor posibile „dialoguri” între varii discursuri, poate competitive, posibil să fie văzute astfel dacă ne-am limita prudent la zone mai restrânse, prin studii de caz. Aceste discursuri însă deloc nu le-aș vedea ca putând fi etichetate prin termeni deopotrivă reduționiști și generalizatori, așa cum sunt cei de „cimmerian”, „scitic” sau „tracic”.

Întrucât lucrarea lui S. Machortych abordează problematica unei arii geografice foarte largi și este publicată în limba rusă, rămâne regretabilă absența unui rezumat într-o altă limbă.

În concluzia recenziei la cartea lui S. Machortych, consider că aceasta reprezintă, fără intenția autorului însă, un foarte bun argument pentru respingerea ca metodă de lucru a examinării informației arheologice prin optica oferită de către autorii surselor scrise. Ultimei categorii de izvoare i s-a acordat un rol primordial ca importanță în elaborarea unui scenariu istoric și etnic, iar apelarea la o teorie convenabilă antropologică (în acest caz a aculturației) nu a făcut decât să confirme inevitabil ceea ce se „știa” deja. Nu sunt de acord cu o asemenea abordare, deoarece descoperirile arheologice și oamenii din trecut, astfel ordonate și, respectiv, ordonați, au doar un rol pur decorativ în această reconstituire a trecutului.

Dincolo de toate deficiențele sale, un merit incontestabil al cărții îl constituie capacitatea sa de a provoca discuții și reacții, îndeosebi din partea celor care nu adoptă perspectiva de interpretare a autorului ei. Consider că lectura ei

¹⁰ Pentru argumentarea unei relații complexe dintre practicile funerare, societate și ideologie vezi de ex. cartea lui M. Parker Pearson, *The Archaeology of Death and Burial* (Texas A&M University Press 2001), p. 94 și *passim*.

poate fi utilă, mai ales prin provocarea de a preciza mai bine un alt tip de demers, care ar căuta să evite aplicarea mecanică în interpretarea descoperirilor arheologice atât a unor scheme istorice, cât și a unor modele antropologice convenabile. Așa cum am încercat să sugerez în

această recenzie, și unele, și celelalte, aplicate necritic, produc mai ales cadre extrem de rigide de interpretare.

Dorin Sârbu

FLORIN FODOREAN, *Drumurile din Dacia romană*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2006, 448 p.

Spre deosebire de alte țări, unde studiul drumurilor romane constituie un domeniu foarte bine conturat, în cercetarea arheologică și istorică românească lucrul acesta nu se întâmplă. Dacă în țări precum Anglia, Franța, Spania sau Italia problematica complexă a drumurilor romane se bucură deja de programe și proiecte de cercetare bine articulate și de publicații ale rezultatelor cercetărilor, numeroase și pe măsură, la noi, dar și în alte țări învecinate (de observat că sunt țări din SE Europei, din fostul bloc comunist!) acestea lipsesc. Literatura științifică europeană dedicată drumurilor romane cuprinde o serie de monografii privind căile de circulație, sistemul acestora din diferite provincii și chiar monografiile de drumuri.

Deși la începutul secolului al XX-lea un început timid a fost făcut de Emil Panaitescu care publica, în 1938, *Le grandi strade romane in Romania*, într-o colecție – *Quaderni dell'Impero. Le grandi strade del mondo romano* – care încerca tratarea acestui subiect pentru fiecare provincie a Imperiului Roman, ulterior cercetarea căilor romane de comunicație a fost practic abandonată. În ultimii ani tema drumurilor apare dispart în articole de specialitate, fiind determinată, în cele mai multe cazuri, de unele descoperiri sau de unele cercetări de topografie istorică. Și aceasta în condițiile în care, oricare ar fi aspectul studiat din istoria unei provincii, nu se poate fără a se face referire la drumurile romane.

Recent, Dacia a intrat în categoria provinciilor pentru care există lucrări monografice care tratează sistemul căilor de comunicație romane prin publicarea lucrării lui Florin Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, la Editura Napoca Star, Cluj-Napoca în anul 2006. Această lucrare reprezintă varianta actualizată a lucrării de doctorat susținută de autor în cadrul Facultății de

Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai” în anul 2004. Pentru cei interesați de acest subiect numele autorului nu este cu totul nou, articolele sale, publicate anterior susținerei tezei demonstrând interesul deosebit pentru acest subiect, abordat din diferite perspective.

De la bun început trebuie să spunem că ne aflăm în fața unei lucrări de excepție, care acoperă toate aspectele ce sunt de avut în vedere atunci când se întreprinde analiza căilor de comunicație romane. Alcătuită ca „o monografie de largă respirație”, așa cum spune în introducere profesorul Mihai Bărbulescu, cartea lui Florin Fodorean abordează pe rând izvoarele antice, medievale și moderne, traseele rutiere, transporturile, elementele constructive și juridice, elementele de viață cotidiană etc. propunând totodată și metodologia de cercetare a căilor de comunicație din provincia nord-dunăreană. Lucrarea este structurată după cum urmează: Prefață (p.11-12, prof. Mihai Bărbulescu), Introducere (p. 13-15). Cap. I Rețeaua rutieră din Imperiul Roman în epoca Principatului (p. 17-53), cap. II Izvoare privind drumurile din Dacia Romană (53-101), cap. III Rețeaua rutieră din Dacia romană (101-329), cap. IV Rolul strategic și economic al drumurilor din Dacia romană (329-347), cap. V Transportul în Dacia romană (347-353), cap. VI Drumurile romane după părăsirea Daciei (353-363), cap. VII Concluzii. Metodologia cercetării drumurilor romane. Aplicarea metodelor și perspective (363-389); tabele (p. 389-397) (1. Izvoarele epigrafice privind drumurile din provincia Dacia, 2. Infrastructura, suprastructura și principalele caracteristici tehnice ale drumurilor romane din Dacia Porolissensis, 3. Infrastructura, suprastructura și principalele caracteristici tehnice ale drumurilor romane din Dacia Superior), o hartă (drumurile din Dacia romană, p. 398), 15 planșe